

KATONA CSABA

A természet mint vonzerő a 19. századi balatoni fürdőéletben

A 19. század első felében (és még sokáig) a Balaton egyetlen fürdője a Savanyúvíz, a bencés rend kezelésében működő fürdőtelep volt Balatonfüreden, amely forgalmát eleinte csak és kizárólag a nevét kölcsönző gyógyvízre alapozta. Ahogy a Somogy megyei történész-levéltáros Kanyar József fogalmazott: „a fürdőkultúra kedvező földrajzi tényezői, amelyek Balatonfüred körül hajdanán kialakulhattak, [...] elsődlegesen a település gyógyvízbázisán teremthettek meg”.¹

A Balaton vize ugyanis, ahogy a többi part menti település esetében, úgy itt sem gyakorolt vonzerőt a fürdőközönség zömére. Sőt, a Balaton évszázadokon át nem ragadta meg szépségével sem az embert, mi több, a 18. századtól többször felmerült a haszontalannak ítélt víztömeg részleges vagy teljes lecsapolásának gondolata.

A 19. század derekától viszont mindinkább fontos szerepet kapott a természetbe vágyódás, ötvözve a tudatosan a pihenésre fordított szabadidő kialakulásával, főleg a modern, városi ember életében, akinek életritmusát és időfelfogását immár nem a természeti ciklusok és/vagy a keresztény ünnepek szabták meg

¹ KANYAR József: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai. In: KANYAR József–TROSZT Tibor (szerk.): *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában*. Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztály, Kaposvár, 1978. 128–129.

elsődlegesen.² Erről a rurális társadalomban élő, vagy legalábbis döntően a földművelés és időjárás változó és bizonyos határok között kiszámíthatatlan terminusaihoz kötött emberek esetében nem beszélhetünk.³ A füredi fürdővíz gyógyhatását élvezők számára viszont idővel kiépült az elvárt kényelmet, sőt ezenfelül az aktív szórakozást szolgáló infrastruktúra (szállások, gyógyterem, vendéglők, színház stb.). Az időhöz való hozzáállás változása, a megszokott környezettől való időleges eltávolodás utáni vágy, az élénk társasági élet, illetve a fürdő nyújtotta változatos szolgáltatások egyre inkább azokat csábították a Balaton partjára, akik nem egészségüket akarták kezelni, „csupán” jól akarták érezni magukat. A szabadidő változatos eltöltésének lehetőségeit bővítette a féllegális, illegális szórakozási lehetőségek sora is,⁴ távol a hétköznapi környezet fegyelmező erejétől. E tény a kortársak számára is nyilvánvaló volt, a 19. század hosszú életű politikusa, Madarász József okkal fogalmazott ekképp: „Balaton-Füred s a Balaton gyönyörű tája, kivált Anna-nap körül, az ország vagyosabb és nevezetesebb családainak, s a környék és szomszéd megyék lakóinak mulató és egészségedző helye volt.”⁵

Mulató és egészségedző hely tehát, gyönyörű tájon. Ez utóbbi tényező figyelembe vétele a 19. század derekán már nem számított novumnak, de éppenséggel azt sem lehetett mondani, hogy általánosan elterjedt volt a természet esztétikájának észlelése. Vitathatatlan, hogy (nem feltétlen a Balaton vonatkozásában) a természeti szépség a művészetekben már a kései középkorban megjelent, elég itt Petrarca példájára utalni, de magyar vonatko-

² Lásd részletesebben: KÓSA László: Fürdőkultúra és természetszemlélet kapcsolata a felvilágosodástól a 20. század elejéig. In: KÓSA László–R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Európa híres kertje*. Orpheusz Kiadó, Budapest, 1993. 201–222.

³ Erre nézve: FÓNAGY Zoltán: „Minden helynek megvan a maga ideje”. Ember és idő viszonya a 19. századi Magyarországon. In: FÓNAGY Zoltán (szerk.): *„Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben*. Magyar Történelmi Társulat–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016 (Századok Könyvek). 75–100.

⁴ Erre nézve: KATONA Csaba: *Professionatus spíler*ek. *Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred, 2014 (Balatonfüred Városért Közalapítvány Kiadványai, 71).

⁵ MADARÁSZ József: *Emlékirataim, 1831–1881*. Franklin Társulat, Budapest, 1883. 32.

zásban a hazai líra korai képviselői közül Janus Pannonius vagy Balassi Bálint, a későbbiek közül Csokonai Vitéz Mihály vagy Berzsenyi Dániel nevét említeni, ez utóbbiakét már a tó kapcsán is. Ahhoz azonban, hogy a természet szépsége, és így a Balaton, illetve az azt övező táj szélesebb körben is vonzerőként jelenjen meg, hosszú időnek kellett eltelnie, ez pedig többé-kevésbé a fent röviden bemutatott folyamattal párhuzamosan ment végbe. Idővel ugyanis mind fontosabb szerepet kapott Füred felkeresésében is a természeti szépség ideája, amelyet a tó, illetve az azt környező vidék nyújtott.

Egyfelől így lett előbb elfogadott, majd mind keresett szórakozás a gyógyvizet fürdő helyett a Balaton vizében fürdés: a tó vizét eleinte szintén gyógyászati céllal vették igénybe, kádakba merve azt. Ezzel együtt, bár a Balatonban fürdés igazán a 19. század második felétől vált mind jelentősebb vonzerővé, téves az a nézet, hogy Füreden a reformkor éveiben ne használták volna ki a tavat e célra is. Az 1820-as években már működött a Savanyúvízen a tóra épített balatoni hidegfürdő.⁶ 1838-ban Bártfay László, aki rövid ideig Füreden időzött, többször feljegyezte, hogy Vörösmarty Mihály előszeretettel fürdőzött a tóban: „Vörösmarty fürdeni ment a Balatonba (deszkából ott is készítették fürdőket)”,⁷ illetve „Vörösmarty 7 óra után fürdeni ment a

⁶ A balatoni, főleg a füredi fürdőkultúrára nézve (a teljesség igénye nélkül): HUDI József: A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. In: BILKEI Irén (szerk.): *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból*, 1988. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1989 (Zalai Gyűjtemény, 28). 109–135.; KÖSA László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Holnap Kiadó, Budapest, 1999; SÓLYMOS Szilveszter: *Balatonsfürdő-fürdő bencés kézben, 1743–1949*. Bencés Apátság, Tihany, 2003; HUDI József: A balatoni fürdőkultúra kialakulása a 18–19. században (1783–1914). In: BILKEI Irén (szerk.): *Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez*, 2016. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016 (Zalai Gyűjtemény, 80). 139–154.; LICHTNECKERT András: *A balatonsfürdői savanyúvíz gyógyfürdő története az alapítástól az államosításig, 1702–1949*. Balatonsfürdő Városért Közalapítvány, Balatonsfürdő, 2013; SCHLEICHER Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2018. 49. Ezekre az alapvető munkákra a továbbiakban, a könnyebb áttekinthetőség okán, csak konkrét szóveghelyeknél hivatkozom – K. Cs.

⁷ VÖRÖS Károly: Füred és vendégei 1838 egy nyári hetében. In: ÉRI István (szerk.): *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 3. Veszprém, 1963. 118.

Balatonba”.⁸ Más kérdés, hogy báró Wesselényi Miklós legendás úszása Tihany és Füred között viszont vélhetően csak a legendák sorát gyarapítja.⁹

Pár évtizeddel később, 1865-ben a nők után koslató, fél karja elvesztése után Fűreden gyógyuló ifjú Zichy Géza már a nők és férfiak számára elkerített részekről számolt be: „A Balaton egy kötéllel volt elkülönítve a nők és férfiak számára, én női fürdőruhába öltözve, a női fürdőközönség közé vetültem, de nemsokára felismertek s a fürdőbiztos húsz forint pénz bírságot rótt reám.”¹⁰ 1873-ban pedig Táncsics Mihály zaklatott kedélyű Eszter lányának férje, Csorba Géza teljes természetességgel élvezte a Balaton hullámain: „Oh, de felséges a Balatont látni!, de benne fürödni, ah, ez nagyszerű, ez isteni. Igaza volt Kisfaludynak, midőn így ír: »Lelked szép erejét a sor hullámai edzik. E tő testednek nyújt vitor életerőt.«”¹¹ Szintén ő később így lelkendezett: „Ma is igen jó volt a víz, de ma fáztam. Érzem, hogy az az isteni víz nagyon jó hatással van rám. Szinte érzem, amint percről percre erősödöm. [...] A Cica is nem győzi eléggé magasztalni a hatalmas vizet, meg hogy mily kellemes melegségű a víz. Hanem azért mások sikoltoznak, dideregnek.”¹²

Előszeretettel fürdött Blaha Lujza is a tóban, hosszan ecsetelve annak üdvös voltát: „Mikor a vízbe ereszkedtem, oly gyöngének és kimerültnek éreztem magamat, hogy azt hittem, menten elájulok. Néhány percig voltam a vízben s máris éreztem üdítő hatását. Most következik a nagy csoda, amely ha nem velem történik meg, talán el sem hinném. A vízből kijöve, felöltözködtem és oly frissnek éreztem magamat, hogy egyhuzamban mentem haza a Hortoványi-villáig, nem fogadtam el az ismételt felkínált pihenést. Sohase hittem, hogy a Balaton vize oly csodás hatású legyen. Úgy voltam vele, mint a kisleány első szerelmével – én is elmondhattam a költővel: meglátni és megszeretni egy pillanat

⁸ VÖRÖS Károly: I. m. 119.

⁹ TÓTH-BENCZE Tamás: Wesselényi úszásai a Balatonban. *Füredi História*, 2016/3. 8–20.

¹⁰ ZICHY Géza: *Emlékeim*. Franklin Társulat, Budapest, 1912–1913. I. köt. 120.

¹¹ BUZA Péter (szerk.): *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Széphalom Könyvműhely, Budapest, 1994. 59.

¹² Uo. 61.

műve volt. Ezután már szorgalmasan fürödtem és sétálgattam, egyszóval egészségem rövid időn belül helyreállott, a nyarat igen kellemesen töltöttük.”¹³

Figyelemmel a fenti idézetek dátumára, egyet kell érteni Radnai Dániellel: „a mai értelemben vett üdülés, »strandolás«, azaz közvetlenül a tóvíz kihasználása csupán a század utolsó harmadában indult meg”.¹⁴ Voyta Adolf mérnök visszaemlékezéseiben írta le, hogy miként tekintett 1881-ben a még kiépítetlen déli partra. A romantikától mentes műszaki ember nem az érintetlen természet szépségét látta meg: „A Balaton túlsó partját jól ismertem, most a somogyi parttal kívántam megismerkedni. Utunkban csupa sekély part, homok, itt-ott kevés nádas, embert nem látni, a sirályok röpködtek az elhagyatott partok felett. Itt-ott gémekek vadásztak kis halakra. A fodros víz hempergette a tiszta homokot a szárazföld felé. Itt-ott lehetett bivalyokat látni a vízben tanyázni és gyerek felügyelete mellett, aki a fűzfagallyból csinált sípot magának. Az egész parton néma csend uralkodott, alig lehetett embert látni. Az ilyen pusztaság láttára a szívem elszorult. Eszembe jutottak a hollandi, az angol partokon Ostende, Margate, Ramsgate sat. tengeri fürdők, micsoda élet van ott. Miért ne lehetne itt is ugyanazt csinálni? Hiszen a somogyi part erre a célra van teremtvél!”¹⁵

Bár Voyta fenti tapasztalatai nyomán megindított kezdeményezése ekkor kudarcot vallott, a déli part – hasonló motivációjú mintázatok alapján – rövidesen beépült. E folyamat, tehát a Balaton vidékének gyógyhelyből üdülőhellyé válása, a Balaton vizének ilyen módon való kihasználása, továbbá a táj szépségében rejlő vonzerő felfedezése, majd erősödése viszont hosszabb távon legalább annyira gátolta, mint szolgálta Balatonfüred érdekeit. E tényezők előtérbe kerülése a 19. század utolsó harmadára, végére lényegében minden tóparti települést Balatonfüred

¹³ BLAHA Lujza: *Életem naplója*. Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., Budapest, 1920. 241.

¹⁴ RADNAI Dániel Szabolcs: Turizmus és nemzetépítés összefüggései Eötvös Károly balatoni utazásaiban. *Irodalomismeret*, 2018/3. 54.

¹⁵ HUDI József (s. a. r.): *Voyta Adolf visszaemlékezései*. Hudi József, Pápa, 2012. 159–160.

potenciális vetélytársává emelt, teljességgel háttérbe szorítva a gyógyvíz egykori jelentőségét a Balatonnal szemben. A gyógyvíz immáron csupán plusz adalékká vált Füred vonzerejében. Ugyanakkor pedig a Balaton mint természeti kincs és mint esztétikai tényező, a századvégre standard részévé vált a nemzeti kánonnak. Tágabb horizonton szemlélve: „A Balaton régió a 18. század végi racionalizálási-megsemmisítési tervtől óriási változáson ment keresztül száz év vagy annál is kevesebb idő alatt, amikor Közép-Európa kedvelt üdülőhelyévé, nyaralási, sport- és szabadidős övezetté, egyben ikonikus magyar kulturális helyszínné vált.”¹⁶ Jelen írás ezt a folyamatot kívánja körüljárni Balatonfüred példáján.

A táj a felvilágosodás előtt

„Ma szinte furcsa már arról beszélni, hogy a Balaton szépségét aránylag elég későn fedezték föl, hogy nagyon hosszú idő telt el addig, amíg az a köztudatba belekerült. Ez azonban nem magyar hiba. Az ember általában véve nagyon későn eszmélt föl a természet bensőséges szépségeire. Századok teltek el úgy, hogy az ember a természetnek csak hasznos vagy káros vonásait jegyezte meg, egyébként pedig majdnem közönyös maradt iránta”¹⁷ – szögezte le Mariay Ödön író 1941-ben a Balaton irodalmi vonatkozásait taglaló elemzésében.

Természetesen a Balaton sem képezett kivételt, de Mariay fenti megállapítása tágabb értelmezési keretek között is megállja a helyét, ahogy ő maga is utalt rá. Annak, hogy a természet szépsége sokáig nem ragadta magával sem a helyben lakó, sem pedig az utazó ember fantáziáját, elsősorban gyakorlati okait érdemes keresni.

Azoknak, akiknek alig adatott meg, hogy lakóhelyük körzetét pár kilométernél távolabbi sugarú körben megismerjék (és a vasút megjelenése, illetve gyors térhódítása előtti időszakban az

¹⁶ MÁTAY Mónika: A Balaton emlékezhely. *Médiakutató*, 2020/3. 5.

¹⁷ MARIAY Ödön: A Balaton irodalmunk és művészetünk tükrében. *Szépművészet*, 1941/7. 161.

emberek döntő többsége idesorolható), összehasonlítási alapjuk sem volt ahhoz, hogy akár egyszer is rácsodálkozzanak az őket övező környezet esztétikájára. Akik pedig a vasút megjelenése előtti időszakban akár önként, akár kényszerből utazásra adták a fejüket, azt tapasztalhatták meg, hogy az utazás minden körülmények között bizonytalan kimenetelű, kényelmetlen, lassú és veszélyes.

Ilyen körülmények között az utazás során látott és bejárt táj, annak hegyeivel, völgyeivel, vizeivel stb. csak leküzdendő akadályt jelentett. A Balaton is akadályozta a közlekedést, elvágtá egymástól Zala, Fejér és Somogy vármegyéket. Az, hogy halászatra, illetve nádvadásra, télen jég nyelésére lehetett hasznosítani, sokak szemében nem ellensúlyozta a pusztaság létéből fakadó hátrányokat. A *Társalkodó* 1836. február 27-i számában szenvedélyes hangvételű írás jelent meg, amelyet „A’ Balatonmellékiek” jegyeztek. Ebben többek között az alábbiakat olvashatták az érdeklődők: „Édes magyar hazánk három szép megyéjében ú. m. S., Z, V-ben már régtől fogva tartózkodik egy rettentő gyilkos, kinek tettei a melly számtalanok már, szintolly borzasztóak is [...]. Ezen nagy Gyilkosnak is akadtak pártfogói, pedig hatalmas pártfogói. [...] Ő az, egy szóval, kit a világ Balatonnak nevez; ki egyéb hasznát az emberrel még nem is érezteti, mintha nyáron fürdésre édesgetvén, azt örvényes torkába csalogatja, télen pedig néhány fogas név alatt isméretes halnak fogására édesgetvén a halászt éppügy rianysiba ragadja... Ez azon Balaton, mellynek csodájára hazánk érzélgős művészei messziről eljönnek, hogy regényes tükriben a természet forgácsát bájosan nézdeljék, de hasztalan létét csak hamar átlátván – hitvány mocsárnak s kártekonny víznek ösmernek.”¹⁸

Ha sérti is mai felfogásunkat ez a hozzáállás, némi empátiával belátható, hogy nem nélkülözi a logika minden elemét az érvelés, sőt bizonyos szempontból szólnak észérvek a vízfelület kiszáritása és helyének más célokra hasznosítása mellett. Még az sem volt jellemző, hogy a természeti adottságokat gyakorlatias (nemhogy

¹⁸ FAZEKASNÉ MULESZA Olga–KRASZNAINÉ SZABÓ Katalin (vál., összeáll.): *Széles a Balaton vize...? 170 év a tó történetéből, ahogy az újságok megírták*. Városi Könyvtár, Siófok, 2003. 10–11.

esztétikai) szempontból értékelje valaki, mint például Széchenyi István bizalmi embere, Lunkányi János jószágkormányzó, aki a Balaton északi partján elterülő hegyek szerepét – a fürdő szemszögéből – tartotta fontosnak. Ezt annak kapcsán fejtette ki, amikor Széchenyi ötlete nyomán felmerült egy fertőbozi tavi fürdő¹⁹ létrehozása (ami később rövid időre meg is valósult): „a füredi fürdők, melyek a Balatonra épültek, az éjszaki szelek ellen a közellévő hegyek sora által fődve és takarva vannak, a bozi fürdőházra Nezsideről 3-4 mérföldre a síkvízen minden akadály nélkül rohanik az éjszaki viharok dühe”.²⁰

A természeti adottságokra tehát elsősorban akadályként tekintettek, amelyet szükségszerűen le kellett küzdeni. Ez viszont már egy „egyszerű” utazás során is komoly nehézségekkel járt, már csak a távolság okán is. Balatonfüred kapcsán Écsy László, aki több mint fél évszázadot átívelően, 1835 és 1889 között állt a fürdő élén (1867-ig fürdőfelügyelőként, onnantól fürdőigazgatóként), 1847-ben ekképp ecsetelte a Balatonon meginduló hajózás hasznosságát a fürdőre nézve: „a reggel öt órakor Budáról megindulandó kocsi tíz órakor már Székesfehérvárott leend, ottani reggelizés után délutáni egy órakor Kenesére érkezendik, onnét pedig – Kisfaludy gőzösön – két órakor már Füreden lehetnek a vendégek. Ez már gyors utazás és kényelmes, ha ez lábra kapand, úgy hiszem, Füred számos vendégekkel dicsekedhetik jövő fürdői szakban”.²¹

¹⁹ Erre nézve: KATONA Csaba: A fertőbozi fürdő története. *Soproni Szemle*, 2001/3. 249–261.

²⁰ Kinyilatkozás a bozi fürdői alapítvány iránt. Nagycenk, 1939. július 4. MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV. A. 1. b. Sopron vármegye közgyűlésének iratai. 444. d. 1839: 3518.

²¹ Écsy László fürdőfelügyelő levele Krisztián Pius tihanyi jószágkormányzóhoz. Balatonfüred, 1847. január 8. Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL VeML. XII. IV. h. A Szent Benedek Rend tihanyi apátságának levéltára. Üdülöhelyi (balatonfüredi Savanyúvízre és fürdőre vonatkozó) iratok (továbbiakban: XII. IV. h.) 1. d.

A természeti vonzerő megjelenése

Látni való, hogy az akkor gyorsnak számító utazás mai fogalmaink szerint egészen elrettentőnek hathat, el lehet hát képzelni, hogy korábban milyen viszonyok között kényszerültek az emberek utazásra. Ahhoz tehát, hogy a 18. század végi, 19. század eleji fürdőre járás divatos és elterjedt legyen a polgárság körében is, szükség volt a korábbiakhoz mérten gyökeresen megváltozott természetszemléletre is, hogy a kényelmetlenségek ellenére mégis útra keljenek. A természet szépsége mint esztétikum ekkor vált l'art pour l'art vonzóvá, önmagában széppé. Szabó Pál Csabát idézve: „A felvilágosodás világképében a természet többé már nem csupán korlátozó tényező, hanem az ember, az emberi közösségek megújítója, organizálója és gyógyítója is. A 18. században megjelenik az idő tartalmas eltöltésének problematikája, egyáltalán a szabadidő fogalma. Ilyen keretek között lesznek mintaadóvá az arisztokrácia európai körutazásai, a tájkultusz és a természet megismerésének és leírásának egy új, aktivista programja.”²² Petneki Áron pedig egy kevésbé szem előtt levő, de ugyancsak fontos mentális tényezőre hívta fel a figyelmet: „A francia felvilágosodás eszméinek mind szélesebb körű elterjedése óta immár nem minden társadalmi rétegben volt »sikk« búcsújáró helyekre zarándokolni. Ezt a felvilágosult XIX. században a gyógyfürdőre menés helyettesítette. [...] Ahogy hajdanán a nagy búcsújáró helyeken történt csodálatos gyógyulásokat följegyezték vagy szájról szájra adták, most a gyógyfürdőt, a természet csodáját reklámozták.”²³

Johann Wolfgang von Goethe, aki legalább akkora örömet lelt a lüktető társasági életben, mint a természetközelségben, szinte tételesen sorolta fel a tökéletes fürdőhelyi időtöltés ismér-

²² SZABÓ Pál Csaba: „Isten leesett könnycseppje”. Magyarország turisztikai kínálata és a Balaton a 19–20. század fordulóján. In: VESZPREMY László–PITI Ferenc (szerk.): *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 136. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2014. 90.

²³ PETNEKI Áron: A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. In: BORZA Tibor (szerk.): *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1982. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest, 1982. 151.

veit: „Pompás szállás, barátságos házigazdák, jó társaság, csinos leányok, muzikális műkedvelők, kellemes esti szórakozás, remek étkezés, új, jelentős ismeretségek s újra megtalált régiiek, könnyű atmoszféra, kétezer párizsi lábnyi magasság a tenger felett, klastromi lakomák.”²⁴

A kétezer láb magasságot a tóparttal helyettesítve, Goethe leírása megfeleltethető Balatonfüred leírásának is, legalábbis az 1860-as évek derekától meginduló fürdői fejlesztéseket követően. Ezt megelőzően ugyanis a fürdői szolgáltatások minősége, bármennyire szívdobogtató is a reformkori Balatonfüredet övező hazafias színezetű legendák sora, komoly kívánnivalókat hagyott maga után. Ellenben 1865-től a fürdő már nem a tihanyi uradalom részeként, hanem önálló üzleti vállalkozásként működött,²⁵ ami nagyarányú fejlesztéseket vont maga után. Ez akkor már elkerülhetetlen ahhoz, hogy Füred egy modern, a fenntartó bencés rend számára tetemes hasznót termelő vállalkozás legyen. Ekkortól datálható néhány évtizedig a füredi fürdő igazi fénykora, vagyis az nem a reformkor éveire esik.

A fejlesztéseknek a fürdővendégek összetételére gyakorolt hatását így összegezte 1889-ben Huray István fürdőorvos: „Balatonfüred, hazánk e kies fekvésű, természeti szépségekben és gyógyhatályokban egyaránt gazdag fürdőintézete több mint egy század óta úgy szerepel mint gyógyfürdő. De egyszersmind igen kedves találkozóhelye volt a mulatni vágyóknak, s a fürdőt látogató közönség jelentékeny részét még a 60-as években is ezek képezték; melyből kifolyólag azok részére, kik a fürdőintézetet üdülés és gyógyulás céljából keresték fel, nyugalom és kényelem dolgában sok kívánnivaló maradt fenn. Hatvanas évek vége felé azonban a fürdő életében nagy átalakulás történt. A fürdőt egészségi szempontból látogatók száma túlsúlyra vergődött.”²⁶

²⁴ Johann Wolfgang Goethe levele Karl Friedrich Zelterhez. Marienbad, 1822. augusztus 8. Közli: WALKÓ György (szerk.): *Így élt Goethe. Vallomások, művek, dokumentumok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964.

²⁵ Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1865. november 30. Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltára. Acta archiabbatiae. Fasc. 17. III. d.

²⁶ Huray István fürdőorvos feljegyzése a balatonfüredi gyógyfürdő újjászervezéséről. Balatonfüred, 1889. március 11. MNL VeML XII. IV. h. 1. d. A fürdőven-

Kissé előre tekintve: később, a 20. század elején viszont ismét fejlesztésre szorult a fürdő, épp csak addigra, ahogy már esett róla szó, a tó partján már vetélytársak sorával kellett Fürednek felvennie a versenyt. Mikszáth Kálmán 1904-ben kelt kritikáját idézve: „Poéták dala hiába zeng a zöldes vízről, színműírók hiába teszik ide a drámai cselekvény bogját. Az európai embereknek nem elég a természet szépsége, azoknak komfort is kell. A Balaton ellen nincs panasz: az teszi széppé a helyet, az adja a híres fogast is. Hanem a fürdőtulajdonosok is adjanak valamit, ne csak az öreg Balatonra hivatkozzanak örökké.”²⁷

Útleírások, könyvek, újságok a Balaton szépségéről

Schleicher Vera, akinek a Balatonról mint kultúrtájáról a közelmúltban jelent meg kötete, a 19. század első felének útleírásait tekintve tartotta fontosnak hangsúlyozni, hogy az elsősorban külföldről érkezett utazók figyelmét mik ragadták meg a Balaton táján: „az utak rossz állapota, a táj szépsége, a mezőgazdaság elmaradottsága, a helyi lakosság szegénysége, de ugyanakkor feltűnő vendégszeretete”.²⁸ A környezet szépsége tehát helyet kapott a kiemelt pozitív tényezők sorában, nemegyszer éppen ellensúlyozva a jelzett negatívumokat (éppúgy, ahogy fentebb Mikszáthnál). Hasonló volt a helyzet a hírlapban megjelenő, mind divatosabbá váló hazai útirajzokkal is, amelyek tekintélyes hányada „társadalmi témák szempontjából semleges – a táj szépségét magasztaló – útirajz”.²⁹

Ezt a változást a füredi fürdő vezetősége is érzékelhette. Meglehet, a szép kilátás is szerepet játszhatott abban, hogy Füreden a fürdőtelepet felemésztő 1826. évi tüzet követően a mai

dégek társadalmi összetételére nézve elsősorban: KÓSA László: A fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon. In: DUSNOKI-DRASKOVICH József-ERDÉSZ Ádám (szerk.): *A hétköznapiok historikuma*. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1997 (Körösök Vidéke, 5). 76–108.

²⁷ MIKSZÁTH Kálmán: A leghíresebb magyar fürdő. *Irodalmi Magazin*, 2015/1. 21.

²⁸ SCHLEICHER Vera: I. m. 49.

²⁹ Uo. 50.

Gyógy tér déli, tehát Balaton felől eső részét lezáró úgynevezett alsó traktérházat, amely szintén a tűz martaléka lett, nem építettek újjá, hogy a „Balatontól lengedező friss levegőnek kellemeitől és használatától a forró nyári napokban a vendégek meg ne foszódjanak”.³⁰ Gyanítható, hogy ez azért is így történt, hogy a tóra a panorámát ne takarja el semmi.

A 19. század elejétől – a fentebb vázolt folyamatok részeként – mindinkább megragadható, hogy a Balaton szépsége helyet kapott a gondolkodásban. A táblabíró nemességet a Balatont környező várakat megéneklő regéivel és *Himfy szerelmeivel* „olvasni tanító”, sümegi születésű Kisfaludy Sándor, akinek provenç-i fogsága révén volt lehetősége arra, hogy összemérje a hazai tájat, szűkebb pátriáját a délfancia vidékkel, rendre versebe faragta a Balaton természeti szépségét: „Ti, Balaton’ környékének Szép Természetjátéki! – Ti tündéres Badacsonynak Kény- ’s kedvtölti emléki!”. Vagy: „Nagyít a hír, ha szárnyra kél, / Itt valóság több a hírnél; / Ily szépet nem teremte még / A magyar vad föld és ég.”

A *Hazai Tudósítások* már 1806-ban így írt a Balatonról: „ki Badacson tetején egy estvélt, a Balaton holdvilágos tükrénél andalogva nem töltött, tartózkodva szóljon hazánk szép vidékeiről”.³¹ A természeti szépség magasztalása a részben vagy egészen reklámcélokkal készült kiadványokban is teret nyert, sőt rövidesen azok elmaradhatatlan része lett. 1837-ben például a nyarait szívesen Füreden töltő Miskolczy Károly *Balaton Füred mint savanyú víz* című munkája helyezett erős hangsúlyt a magával ragadó természeti környezetre is a fürdő szolgáltatásai mellett: „Füred, testvéri kart öltvén itt jelenkorral a természet művészséggel: szépnek, kényelemnek, hasznosnak gazdag alkalmival kínálkozik.”³²

Még komoly szakmunkák sem mulasztották el megemlíteni a természeti környezet vonzerejét, így Török József alapvetően ve-

³⁰ LICHTNECKERT András: I. m. 63.

³¹ S. VARGA Katalin (szerk.): *Hazai Tudósítások*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985 (Magyar Hirmondó). 74–75.

³² MISKOLCZY Károly: *Balaton Füred mint savanyú víz. Úgy, a mint jelenleg van, minden oldalról regényesen előadva Miskolczy Károly által*. Számmer Alajos, Veszprém, 1837. 2.

gyészeti könyve sem: „Ezen gyógyhely bájos szépségű környéke, szelíd éghajlat, csinos és kényelmes épületei s jeles sajátosságokkal bíró, Magyarhonban ritka ásványos vizeinél fogva méltán legkeresettebb fürdőintézetünk közé tartozik.”³³

1851-ben jelent meg Szeremley Károly kiadványa, a *Balaton albuma* (1855-ben németül is napvilágot látott: *Album des Balaton*). Mariay Ödön ennek kapcsán mutatott rá: „Ez tudunkkal az első eset, amikor az író színvonalig érő leírás és a rajzón együtt vállalkoznak a Tó szépségeinek tolmácsolására.”³⁴ Szeremley képi ábrázolásait nem áll módunkban elemezni, de az nehezen vitatható, hogy leírásaiban nem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel: „ha a Balatonról és vidékéről emlékezünk, akkor bizvást dicsekedhetünk, hogy nemcsak magunk vagyunk, kik azt Európa legszebb vidékeinek sorába számítjuk [...]; mert nincs utazó, ki Fűred és Balaton igéző tájairól magasztalva, sőt elragadtatással, ne szólna”.³⁵

A táj adottságait pedig már oly módon is kiaknázták, hogy a pár évvel korábban vízre tett Kisfaludy gőzös révén kifejezetten azért indultak „kéjút”-ra a Balatonnál időzők, hogy megcsodálják a tájat, amit Szeremley szintén kiemelt: „A gőzhajó minden vásárnap tesz egy kéjutat Fűredtől Keszthelyig a savanyúvízi vendégek kedvéért. Egy ily út alkalmával a vidék szépségeit nagyban és egészben, s az egyes romok legtöbbjeit is, a Balaton taváról megtekinthetni [...] Aki azonban a romokat és a táj szépségeit közelebbről akarja nézni, (s ezt a cselekedetet a füredi vendégeknek elmulasztani megbocsáthatatlan volna), az legjobban cselekszik, ha leszállván Keszthelyen gőzhajón, innét, tetszése szerint gyalog vagy kocsin teszi az egyes helyekre kirándulásait.”³⁶

Mariay nem véletlenül emelte ki Szeremley munkáját: „Albuma tehát már egy teljesen modernül látó, a táj szépsége előtt lelkesen meghódoló ember munkája.”³⁷ Az *Albumban* is említett hajózás

³³ TÖRÖK József: *A két magyar haza elsőrangú gyógyvizei és fürdőintézetei*. Magyar Irodalomterjesztő Társulat, Pest, 1848. 112.

³⁴ MARIAY Ödön: I. m. 163.

³⁵ SZEREMLEY Miklós (szerk.): *Balaton albuma. Emlék Fűred s környékéről*. Edelmann Károly, Pest, 1851.

³⁶ Uo. 23.

³⁷ MARIAY Ödön: I. m. 163.

később is népszerű maradt, a *Balaton-Füredi Napló* 1861-ben így írt erről: „nagyjaink nyugodtan s a táj szépségének gyönyöreiből kéjelegve folytatják útjukat egész a tihanyi zárdáorom alá”.³⁸ A *Balaton-Füredi Napló*, az első füredi újság,³⁹ amely 1861 és 1863 között jelent meg nyaranta, egyébként is örömmel tobzódott a táj dicséretében, ezzel is ösztönözve olvasóit a Füreden időzésre: „B[alaton] F[üred] édes magyar hazánknak valóságos éden kertje, elvitázhatatlanul legkiesb vidéke, sőt Európának is legszebb tájképei közé számítatik.”⁴⁰

A *Győri Közlöny* tudósítója, aki egyébként éppen a füredi szolgáltatások hiányosságait rótt fel írásában ugyanezen évben, csak a környezetet illette dicsérő jelzőkkel: „e »szűk világ« gyönyörű s minden pontján a Balatonnak színeiben változatos és mozgásban nyughatatlan vize, s az örökké tiszta levegő által – üdítő”.⁴¹

A kevés szállás okozta tumultust oroszlós Rózsaági Antal hasonlóan érzékeltette a természeti környezet szépsége és a fürdő elavult kínálata közötti ellentmondást a *Nayad* című albumban: „Tagadhatatlan ugyan, hogy az itteni épületek nem állanak kellő arányban a természeti szépségekkel, sem pedig a vendégek mennyiségével.”⁴²

A már említett, 1865-ben megindult fejlesztések orvosolták ezeket a hiányosságokat, az ehhez szükséges lépéseket Erzsébet királyné tervezett, de a porosz háború miatt elmaradt látogatása is elősegítette. „Bayer tanácsos úr az új fürdőházat igen ajánlotta, azonban a felséges Császárné oly lakást óhajtana, amely a

³⁸ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló*, 1861/2. 14.

³⁹ A lapra nézve: KATONA Csaba: Haza, szabadság, hullám, szerelem és Deák Ferenc: a Balaton-Füredi Napló (1861–1863). *Médiakutató*, 2020/3. 11–21. és KISS Zsuzsanna: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában*. Kijárat Kiadó, Budapest, 2020 (Compass. Társadalomtörténeti tanulmányok, 1). 109–111.

⁴⁰ Hírharang. *Balaton-Füredi Napló*, 1/1. 2.

⁴¹ Sz. M.: Utiképek. *Győri Közlöny*, 1861/67. 266. Közli: GERENCSÉR Miklós: *Újdonászi ódonágok Veszprém Vármegyéről 1857–61-ből*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pépa, 1997. 73–74.

⁴² RÓZSAÁGI Antal: Balatonfüred történeti, tipographikus és gyógyhatási szempontból. In: BALÁZS Sándor–HUSZÁR Imre–RÓZSAÁGI Antal (szerk.): *Nayad. Fürdői album*. Lauffer és Stolp Könyvkereskedés és Kiadó, Pest, 1863. 55.

kertben van, vagy hozzá egy kert is van, s így a Hegedüs-féle villa ajánlatott, úgy látszik a Császárné ő felségének igen tetszett. [...] Császárné ő felsége minden körülmények közt fog Füredre jönni⁴³ – lelkendezett Écsy fürdőigazgató a pannonhalmi főapáthoz, Kruesz Kizosztomhoz írt levelében.

Bár Écsy reményei csalókanak bizonyultak a császárnéi látogatást illetően, a fejlesztések, mint már esett róla szó, megindultak. Ezek pedig több ízben is olyan kontextusban jelentek meg, amely szerint végre a természet adta szépségekhez méltó szolgáltatások emelik fel Füredet. Így vélekedett erről a *Somogy* című lap tudósítója is 1866-ban: „Midőn mindezeket látja az ember, szinte felsóhajt: miért nem volt csak minden ötödik évben is egy-egy fejedelmi látogatás itt? Ez esetben már régen az európai hírneves fürdők sorában volna Balatonfüred, melynek a természet oly pazar kézzel osztá szépségeit.”⁴⁴

A környezeti szépség pedig immár végleg beépült a Füredet leíró tudósításokba. 1879-ben még az Anna-bál kapcsán is előkerült, hogy Füreddel bőkezűen bánt a természet: „Reménylem, hogy ezen, a természet minden kincsével áldott hely nemsokára a világfürdők közt azon előkelő helyet fogja elfoglalni, melyre méltán jogosítva van.”⁴⁵

A természet és a fürdővendégek

Ahogy láthattuk, az 1860-as évek előtt a különféle problémák miatt ugyan számosan dohogtak, de a hiányosságok a 19. század első felében sem tartották vissza a vendégeket attól, hogy nagy számban látogassák Füredet. Ami a fürdővendégeket illeti, az ő természeti szépség iránti nyitottságuk mintha némi ütem-

⁴³ Écsy László fürdőigazgató levele Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapátnak. Balatonfüred, 1866. április 5. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

⁴⁴ Idézi: Lóczy István: Kölcsönhatások a balatoni fürdőkultúra kialakulásában, különös tekintettel a déli partra. In: KANYAR József-TROSZT Tibor (szerk.): *Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tudományos tanácskozása. Kutatások a gazdasági, a társadalmi és kulturális élet szolgálatában*. Somogy Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztály, Kaposvár, 1978. 61.

⁴⁵ G. H.: Balaton-Füred július hó 28-án. *Zalai Közlöny*, 1879/62. 4.

késéssel lenne csak érzékelhető. Ennek persze számos oka lehet, kezdve azzal, hogy miért is lenne egységes véleménye egy táj szépségéről minden arra járónak, folytatva azzal, hogy korántsem biztos, hogy a benyomásait mindenki le akarta és/vagy tudta írni, azzal bezárólag, hogy sokan lehettek, akik éppen az olvasottak nyomán kezdték nyitottabb szemmel pásztázni a Balaton környékét. A reformkori Balaton és az elsőként tartott Anna-bál kapcsán oly sokszor citált angol John Paget (aki végül Magyarországon maradt, magyar felesége oldalán), korántsem volt lenyűgözve a tájtól: „Amikor reggel körülnéztünk, ott találtuk magunkat a tó nádas partján, s a másik sem kínált egyéb látnivalót, csak alacsony dombokat, az innensőn pedig sehol egy fa vagy szikla, még kevésbé egy füves dombocska, ami enyhítené a látvány egyhangúságát.”⁴⁶

A már idézett Bártfay László sem vesztegetett eleinte túl sok szót a táj leírására 1838-ban, bár nem vitatta el annak vonzerejét: „Aráctól egy negyed órányira délnyugat felé fekszik Füred (a fürdőhely), de csak akkor láthatni, midőn már az utas bele bukkan, mert katlanban fekszik. Az egész vidék igen igen szép, és derült. Másutt s máskor talán bővebben írom le.”⁴⁷ Később viszont ismételten tömören fogalmazott: „Délután feltűnt előttünk a szép Balaton egész nagyszerűségében.”⁴⁸ Ám amikor egy magaslatról az egész tájat belátta, szinte ihletet kapott: „Mind ezeket már délelőtt szekerezés közben is futólag észrevehem: de most a Csúcs hegy tetejéről nem csak az egész félszigetet, hanem az egész Balaton vidéket beláthatám. Valóban gyönyörű és nagyszerű látmány! mind kelet mind nyugat felé víz, melynek végei a láthatárral összefolynak: délnyugatról a somogyi partok s azokon faluk, messze fejeződő tornyaikkal és házaikkal s mögöttük szelíden emelkedett kékellő dombok és hegyek. Északról szinte hegylánc, szőlőkkel és erdőkkel zöldelve. Ezek végében, de ma-

⁴⁶ John PAGET: *Magyarország és Erdély*. Helikon Kiadó, Budapest, 1987. 101.

⁴⁷ VÖRÖS Károly: I. m. 118.

⁴⁸ Ujfalvy Sándor levele testvéréhez. Romladék, 1831 őszelő 27. Közli: GYALUI Farkas (közrea.): *Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár, 1941. 212.

gányosan és sziget gyanánt, a Balatonra dől a badacsonyi hegy. Sokáig csodáltuk a vidék szépségeit.”⁴⁹

A nála pár évvel korábban, 1831-ben Füredre érkező erdélyi Ujfalvy Sándort egyértelműen lenyűgözte a balatoni táj szépsége, párhuzamosan egy már-már visszatérő elemmel, a fürdőtulajdonosok korholásával: „Ily fönséges tó, ily leírhatatlanul szép vidék birtokában nem lenne nehéz Füredet a száraz föld legelsőrendű fürdőjévé emelni. De ehhez egyéb is kellene még az áldott természet mellett.”⁵⁰

Gróf Széchenyi István szintén hódolattal adózott: „a természettől vajmi gyönyörűen ellátott, de az emberektől korántsem eléggé ápolt, sőt sok tekintetben még jóformán el is roncsolt Füred! [...] Itt vajmi sokat tett ugyan a természet, de annál kevésbé vehető észre az ember ápoló keze, midőn elferdítési és rontási iránya szinte minden lépten látható”.⁵¹

A romantikusabb lelkületű Rudnayné Veres Szilárda, Veres Pálné lánya, aki harmadik balatonfüredi nyaralásán, 1860-ban Nyitra vármegyei illetőségű férjét, Rudnay Józsefet is itt ismerte meg, nem a füredi viszonyokkal állította szembe a természeti adottságokat, hanem költői szavakkal ecsetelte a balatoni csónakázás szépségeit: „Költők között a Balaton hullámain, melyre ragyogó aranyhidat vont a holdvilág, szép dalokat énekelve, ringatódzni a csendes habokon, mintha tündérvilágban éltem volna. Másik csolnakban a cigányzene jött velünk és ha a mi dalolásunk megszűnt, az kezdte rá a szebbnél szebb andalító nótákat.”⁵²

A reálértelmiségi mérnök, Voyta Adolf, aki 1863-ban nászútjára érkezett Füredre, felesége pozitív benyomásait tömören örökítette meg: „Dictum factum, másnap reggeli után kimentünk

⁴⁹ VÖRÖS Károly: I. m. 121.

⁵⁰ UJFALVY SÁNDOR levele testvéréhez. Romladék, 1831 télutó 6. Közli: GYALUI Farkas: I. m. 222.

⁵¹ SZÉCHENYI István: *Balatoni gőzhajózás*. Trattner és Károlyi Intézete, Pest, 1846. 31–32.

⁵² RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim, 1847–1917*. Légrády Testvérek, Budapest, é. n. 42.

a sétányra. Luizám, aki sohasem volt Füreden, [el volt] bájolva a Balaton szépségétől.”⁵³

Csorba Géza 1873-ban szintén röviden és erős társadalomkritikával ötvözve formázta meg gondolatait a táj szépségéről, amikor Tihanyba látogatott (s némi tévedéssel Vas vármegye helyett Veszprémbe láthatott el): „A kitűnő, szép kilátás élvezésébe egész belemerültünk... Oly szép itt minden, oly nagyszerű, 3 vármegyébe láttunk be (Somogy, Vas és Zala). Miért van az, hogy minden szépségeket, Magyarország e paradicsomi részét a papok dominálják még mindig?”⁵⁴

Végezetül Blaha Lujzát idézném, akinek egykori nyaralója ma is áll Füreden. Egyetlen hiányosságát rőttta fel olyannyira szeretett balatoni házának: „Bemutattam házam fényoldalát, az igazság kedvéért árnyoldalát sem hallgathatom el. Nincsen kilátásom a Balatonra s ezt nagyon, de nagyon sajnálom; sokat töprengedtünk e felől, de hát a helyes megoldást még nem találtuk meg.”⁵⁵ S hogy a ma alapvetőnek tekintett elem, a panoráma, milyen fontos volt számára, azt emlékiratai egy másik része világosan igazolja: „Örülök, valahányszor alkalmam nyílik Csupakon meglátogatni Tóth Kálmánékat. E kedves család igazi magyaros szíveslátásán kívül nem tudok eltelni azzal a szép kilátással verandájukról a Balatonra, kivált holdvilágos estéken.”⁵⁶

A fenti idézetek azt jelzik, hogy a vendégek tekintélyes hányadánál különböző súllyal ugyan, de latba esett a természeti vonzerő, legyen az a gyógyvíz hatása, a balatoni fürdés lehetősége vagy pusztán a környező táj és/vagy a Balaton elemi szépsége. Hogy ez túlmutatott-e a felszínességen, mennyire volt tudatos, arra nézve már kinél-kinél más a válasz.

⁵³ HUDI József: I. m. 69.

⁵⁴ BUZA Péter: I. m. 64–65.

⁵⁵ BLAHA Lujza: I. m. 224–225.

⁵⁶ Uo. 227.

A lecsapolás ötletétől a nemzeti kánonig

Végezetül egy olyan folyamatra szeretném felhívni a figyelmet, amelyben részben megragadható, hogyan vált a nemzeti kánon részévé a Balaton a századvégre. Ahogy Mátay Mónika leszögezte: „A Balaton a modern kori magyar államalakulatokban olyan különleges identitásképző, amely lehetővé teszi a nemzeti narratíva újragondolását.”⁵⁷ A kérdéssel foglalkozik sajátos aspektusból Radnai Dániel Szabolcs is, aki Eötvös Károly kapcsán vetette fel, hogy írásainak célja „egyfajta nemzeti narratívába ágyazni a Balatont és vidékét”.⁵⁸ Hogy hol és hogyan jelent meg először a nemzeti kultúra részeként a Balaton mint kultúrtáj és mint természeti érték, nehéz lenne pontosan kitapintani, de aligha tévedünk nagyot, ha a 19. századra tesszük ennek kezdetét is. Schleicher Vera Hrabovszky Dávid⁵⁹ leírása kapcsán már indokoltan állítja, hogy „a füredi Savanyúvíz, illetve Badacsony révén már hazafias színezetet nyert – nemzeti értéknek tartott kultúrát mutat be”.⁶⁰

Ahogy azonban korábban szó esett erről, a századelőn, sőt még a század derekán is elég vitatott megítélésű volt a Balaton. Konkrétan például Balatonfüred esetében a tó közelsége alapvetően sorozatos problémák forrása volt már csak azért is, mert a víz szintje folyamatosan ingadozott. Ez pedig többek között azzal járt, hogy áradáskor a megemelkedett vízszint veszélyeztethette a parthoz közeli épületeket. A Balaton körüli falvak nem is épültek a víz partjára, de a füredi fürdő közvetlenül ott foglalt helyet. A víz visszavonultakor pedig egy másik problémával kellett számolni: a visszamaradt és elterült iszap bűze riasztóan hatott az érzékenyebb orrú vendégekre, nem szólva arról, hogy a hidegfürdőt is használhatatlanná tette.⁶¹

⁵⁷ MÁTAY MÓNIKA: I. m. 9.

⁵⁸ RADNAI DÁNIEL SZABOLCS: I. m. 55.

⁵⁹ HRABOVSKY DÁVID: Néhány Levelek Balatonról, és Balaton mellyékéről. *Tudományos Gyűjtemény*, 1827/10. 82–104.

⁶⁰ SCHLEICHER VERA: I. m. 14.

⁶¹ LICHTNECKERT ANDRÁS: I. m. 111.

A fürdőt tulajdonló bencés rend tehát alapvetően érdekelt lett volna abban, hogy a Balaton vízszintjének⁶² mozgását szabályozzák, mégsem támogatta azt eleinte, sőt kifejezetten ellenezte. Itt szeretném hangsúlyozni, hogy nem a szabályozás történetét kísérelem meg felvázolni, azt csak annyiban érintem, amennyiben szorosabb témám szempontjából nélkülözhetetlen.⁶³ Az pedig nem más, mint – léptékváltással – annak bemutatása, hogy a Balaton mint nemzeti, és azon belül vagy azzal párhuzamosan természeti érték hogyan jelent meg egy magasabb szinten alkalmazott narratívában.

A Balaton vízszintszabályozását is magába foglaló, 1827. évi XXXIII. törvénycikk a Sárvíz folyót szabályozó csatornák és töltések fönntartásáról és javításáról megteremtette a tó lecsapolásának elméleti kereteit.⁶⁴ Amikor az 1850-es évek elején, somogyi kezdeményezésre, ismét felmerült, hogy lecsapolják a tó vizét, a bencés rend komoly ellenállást fejtett ki az általuk bizonytalan kimenetelűnek tekintett vállalkozással szemben. Krisztián Pius jószágkormányzó/adminisztrátor, akinek gazdasági tevékenységét minimum ellentmondásosnak lehet nevezni, de akinek 1850-től 1863-ban Tihanyban füstmérgezés miatt bekövetkezett haláláig döntő szava volt a füredi fürdő ügyeiben is, mivel a tihanyi apáti poszt nem volt betöltve, a Tapolcai Cs. Kir. Szolgabírói hivatalhoz 1858-ban intézett levelében aggodalmát fejezte ki ez ügyben. Elsősorban természetesen az apátság érdekeire hivatkozott, ám a tágabb közösség érdekeire is utalt, amikor a füredi fürdővendégeket hozta szóba: „a lecsapolásból a [...] Tihanyi Apátságra

⁶² A vízszint ingadozására nézve: MOLNÁR András: A balatoni nyarak a reformkorban. Időjárási anomáliák Balatonfüreden, 1831–1847. In: BILKEI Irén (szerk.): *Zalai évszázadok. Tanulmányok és dokumentumok Zala megye történetéhez*, 2016. Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, Zalaegerszeg, 2016. (Zalai Gyűjtemény, 80). 112–124., különösen 119–120. Az ebben a munkában is használt orvosi jelentésekre nézve: HUDI József: A balatonfüredi fürdőorvos jelentése 1832-ből. In: PAKSY Zoltán (szerk.): *Zalai történeti tanulmányok*, 2009. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2009 (Zalai Gyűjtemény, 67). 121–130.

⁶³ A szabályozást illetően: BERTÓK József: A Balaton vízszínének, szabályozásának és a siófoki Siózsilipnek ismertetése. *Vízügyi Közlemények*, 1935/4. 582–618. és VIRÁG Árpád: *A Sió és a Balaton közös története (1055–2005)*. Közlekedési Dokumentációs Kft., Budapest, 2005.

⁶⁴ VIRÁG Árpád: I. m. 223.

semmi haszon, sőt mulhatlan bekövetkező elviselhetlen kár és veszteség háramlanék. [...] igen félő egy részről, hogy a Balaton Füred Savanyúvízi fürdő intézetnek egészség visszanyerése, mely számtalan bel- és külföldieket kebelébe való ereje csökkenik meg, vagy végképp elenyészik. [...] Eddig megmutatva nincs, hogy a Balaton vizének lecsapolásában a Füred Savanyúvíz bő mennyiség és minőségét befolyó hatása nincs”.⁶⁵

Pallérozott érvelésében ugyanakkor a legnagyobb súllyal az esett latba, hogy az esetleges vízszintváltozás komoly költségekkel sújthatja az apátság kasszáját: „leszállítással a hideg fürdők és a meleg fürdőbe vizet hajtó gépház mostani helyüket meg nem tarthatván, több ezerre menő költséggel tétethetnek alkalmas helyre, ezen aggodalom és elviselhetlen költség tetemes volta képezik azok fő okot, melynél fogva a Főtisztelendő Tihanyi Apátság a Somogy Megyei Balaton Társulatba nem csak tagot nem állítatott”.⁶⁶

Krisztián érvelésben újra és újra visszautalt a tágabb közösség esetleges érdeksérelmére: „Nehogy a tulajdonos Apátság rövidséget szenvedni, a fürdői közönség nélkülözni kényteleníttessenek, elkerülhetlen szükséges, hogy a hideg fürdők s gépház a lecsapolás megkezdése előtt a fürdőszak idején kívül tétessnek alkalmas helyre s ennek teljesítésére a tisztelt társulat hatóságilag köteleztessék.”⁶⁷ Ugyanakkor a nemzeti értelmezési keret nem jelent meg, hiszen kifejezetten a fizető közönséget vette védelmébe, magyarokat és külföldieket egyaránt. Nem kapott tehát nacionalista színezetet érvelése, aminthogy a természet megkárosítását sem hozta fel. Lényegében, tőle egyébként korántsem szokatlan módon, tisztán üzleti alapra építette érvelését.

Krisztián Pius következetesen képviselte álláspontját, amint az kiderült az 1862. június 17-i balatonfüredi tanácskozás jegyzőkönyvéből: „tihanyi kormányzó úr a belügyminisztériumhoz is felterjesztett okokat felhozván, melyek Balatonfürednek mosta-

⁶⁵ Krisztián Pius tihanyi apátsági adminisztrátor levele a Tapolcai Császári Királyi Szolgabírói Hivatalhoz. 1–4. Tihany, 1858. június 4. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

ni helyzetében leendő fenntartását tárgyazzák – a Balaton bárminemű lecsapolása ellen emelte szózatát”.⁶⁸ Az apátság aggodalmában számosan osztoztak. Nem meglepő módon, amikor a tervekről Balatonfüreden több tanácskozás is folyt 1862-ben, az érvek tárházban megjelent az is, hogy a haza egészét érné pótolhatatlan kár: „a Balatonnak olyan lecsapoltatását, mely benne tetemes csorbulás okozandna, s mely azt és vidékét jelen alakjából kivenné és kitorzítaná, nem csak a Zalaiak, de senki sem szeretné, hogy ily lecsapoltatástól mindnyájan hazafias féltékenységgel tartanak és irtóznak”.⁶⁹

Ezt még egyszer megerősítették, kiemelve immár a Balaton mint természeti érték szerepét: „a jelen gyűlésnek hallgatósága a B.-Füredi s az egész hazából összesugárzott fürdői közönségből jött be, olyanok tagjai, kiket a Balatonnak lecsapoltatásából eredhető hasznok és károk még csak messziről sem érdekelnek, csupán mint hazánknak lelkes és buzgó fiai a közös hazának ezen egyik kincsét, egyik legfőbb szépségét, fekvési és területi koronájának egyik gyémántját nem akarja elveszíteni s attól a hazát, mint ős időktől a tulajdonosát, megfosztani, s azt a közös tulajdonból kiszakítva csupán egyesek érdekének feláldozni, – olyanok azok, kik a hazának külön vidékeiről egészségi s gyógyulási szempontból ide seregelve a Balaton vizének gyógyerejét, mely már oly sokat gyógyított, adott vissza és tartott meg a hazának rájuk nézve is hasznosnak és elkerülhetetlenül szükségesnek tartanak és mint olyat, melyet a mindenhatónak alkotó és jövővé akarata, határozata és a közemberiség javára ajándékozott gyógytengerül hazánknak, nem akarják a magánosok önzésének odaengedni”.⁷⁰

Krisztián Pius fentebb citált érveihöz mértén tehát újabb és újabb elemekkel gazdagodott a Balaton védelmében felhozott érvek sora, megjelent azok között a nemzeti érdek sérelmének elkerülése is.

⁶⁸ VIRÁG Árpád: I. m. 278

⁶⁹ A Balaton szabályozása tárgyában 1862. évi augusztus 28-án B.füreden tartatott gyűlésnek rövid vázlat. Közli: FAZEKASNÉ MULESZA Olga–KRASZNAINÉ SZABÓ Katalin: I. m. 13.

⁷⁰ Uo.

1863 tavaszán Pesten hívta össze tárgyalásra az ellenérdekelt feleket gróf Zichy Ferenc királyi biztos a saját elnöklete alatt. Jelen voltak a Nádor Csatorna, a Somogy-Balaton Leccapoló, a Sióberki, a Kapos Csatorna Társulatok, a Balaton Tavi Gőzhajózási Rt. és a Déli Vaspálya Társaság kiküldöttei. Ők azonban korántsem képviselték valamennyi érintett felet, a felsorolás mindazonáltal szemléletesen példázza, hányféle gazdasági érdek ütközőpontjává vált a leccapolás kérdése. Az ülésen készült jegyzőkönyv szerint ismét előkerült a nemzeti érzés mint aduász, egyaránt utalva a Balatonra mint ab ovo természeti értékre és a nemzetgazdaság érdekeire: „hazafiúi örömmel alaposan értesül-vén arról, hogy a Balaton tava jelenlegi szélességéből – mely mintegy 6000 ölet tesz, csak vagy 100 s néhány ölet fog veszteni, s így Magyarország méltán féltett szemefénye, díszje megmaradand, sőt mellékén mintegy 50 000 holdnyi bozót és posvány fogván kiszáríttatni, mintegy 5 000 000 forintnyi értékkel gyarapodik a nemzeti közvagyon, nem csak a tónak szépsége, hanem a hazai gazdászat és az adóalap is tetemesen neveltetni fog anélkül, hogy az államkincstár igénybe vétetnék”.⁷¹

Érdemes röviden arra is kitérni, miből fakadtak az ellentétek. A déli parton kiépülő vasút érdeke egyértelműen a víz visszaszorítása volt a töltések stabilitása és a biztos közlekedés érdekében, csakúgy, mint az egyesületbe tömörült somogyi birtokosoké, akiknek a partot övező nádak, mocsarak, berkek csak kárára voltak, de legalábbis kihasználatlan területet jelentettek. Mások viszont, mint például a Sióberki Társulat, könnyen szenvedhettek kárt, ha a Sió nem kapott kellő mennyiségű vizet, s így a partján fekvő réteket a kiszáradás fenyegette, ahogy a Sión működő vízimalmok tulajdonosai is okkal tartottak kártól. De szintén okkal tiltakozott a tihanyi apátság többek között somogyi nádasai⁷² pusztulásának veszélye miatt is a fürdő rovására

⁷¹ A Balaton és Sió szabályozására alakult központi választmány pesti ülésének jegyzőkönyve, Pest, 1863. április 9. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

⁷² A bencések gazdálkodására nézve: FÜLÖP Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Budapest, 1995 (METEM Könyvek, 8).

keletkezett esetleges károk mellett, továbbá a hajózást/kikötést veszélyben érző Gőzhajózási Rt. is.⁷³

1867 őszén Székesfehérváron Szögyény-Marich László, Fejér vármegye főispánja, a közmunka- és közlekedésügyi miniszter részéről a Balaton szabályozására kinevezett királyi biztos vezetésével az alábbi érdekelték jelentek meg tanácskozássra: Somogy vármegye, Zala vármegye, Veszprém vármegye, Tolna vármegye, Fejér vármegye, a Déli Vaspálya Társaság, a Somogy-Balaton Leccapoló, a Sióberki, a Nádor Csatorna, a Kapos Csatorna Társulatok, a Balaton Tavi Gőzhajózási Rt., a Tihanyi Apátság (többek között Simon Zsigmond tihanyi apát és Écsy László fürdőigazgató képviselték), Keszthely mezőváros, és Zalay Alajos mérnök mint szakértő.⁷⁴ Az ülésről készült jegyzőkönyv bővelkedett a hazafias frázisokban, ezek közül azokat a részeket emelem ki, amelyek szemléletesen mutatják annak a nézetnek a megszilárdulását, amely szerint a Balaton a nemzeti Pantheon része: „a Balatonnak – a haza ezen dísze és közkincsének – fenntartására és ápolására, sőt szebb jövőjének kifejtésére nézve és ezzel az egész ország egyik legélénkebb közkívánatának teljesítésére nézve pedig őszinte igyekezetben s önzetlen munkásságban Somogy, Veszprém és Zalával bizonyosan találkozik, s a cél előmozdítására egymásnak mindnyájan hazafias buzgalommal kezet nyújtani fognak”.⁷⁵ Ennek jegyében Szögyény-Marich rámutatott arra, hogy a „külön érdekeket kiegyenlíteni s az egymással szemközt álló nézeteket – a közérdek szempontjából – egyesíteni”⁷⁶ kell. Mindezt pedig úgy, hogy a „Balaton fenntartására az országos közérdek biztosítását”⁷⁷ szem előtt kell tartani.

Kitapintható tehát az a törekvés, hogy a nemzeti kincsnek minősített Balatont nem érheti kár. Ez egyfelől szemléletváltást jelent, hiszen a 19. század hódító iparosítása nyomán szárbaszökkent a gondolat a természet javainak megóvásáról, s nyil-

⁷³ BERTÓK József: I. m. 593.

⁷⁴ A Balaton szabályozásáról tartott tanácskozás jegyzőkönyve. Székesfehérvár, 1867. október 10. MNL VeML XII. IV. h. 1. d.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

vánvaló volt, hogy a gazdasági érdekek szükségszerűen kerülnek összeütközésbe a természeti értékek védelmével. Ugyanakkor gazdasági érvek is szóltak a Balaton védelme mellett, hiszen, ahogy fentebb már utaltunk rá, épp a 19. század utolsó harmadában bontakozott ki teljes erővel az új típusú balatoni turizmus, az igazi tömegturizmus, amely már egyértelműen a tó vizére épült. Szabó Pál Csabát idézve: „Az 1900-as évek elejére a déli part dinamikus fejlesztései kezdtek visszaszorítani a régi klasszicista Balaton recepciót. Ettől kezdve az északi part természeti értékei, a badacsonyi szüretetek, a füredi bál, a veszprémi táblabírák kedélyes világa csupán fontos kiegészítője volt a Balaton születő modern turisztikai arculatának.”⁷⁸

Mindenesetre azt, hogy a Monarchia bukása után a Balaton környékének arculatát megváltoztató ipari tevékenység ellenében újra és újra szót kellett emelni, mi sem igazolja jobban, mint az alábbi javaslattervezet, amelyet egyértelműen a Balaton mint természeti környezet védelme dominált: „Indítvány a Balaton természeti szépségeinek védelméről. A képviselőház felkéri és utasítja a kormányt, hogy három hónapon belül terjesszen törvényjavaslatot a törvényhozás elé a Balaton természeti szépségeinek, különösen a kibányászással eléktelenített és csúffá tett Badacsony és más hasonló szépségű hegyeknek hatásos megvédeléséről s a további pusztításnak megakadályozásáról. Addig is törvényes hatáskörében ez irányban tegyen meg minden lehetőt; vizsgálta felül, hogy a kibányászás nem ment-e már is túl a megengedett határokon s az idevonatkozó iratokat és szerződéseket jelentés mellett tegye le a képviselőház asztalára. Budapest, 1929. évi november hó 11-én.”⁷⁹ Ez azonban már túlmutat rész-

⁷⁸ SZABÓ Pál Csaba: I. m. 94.

⁷⁹ *Az 1927. évi január 25-ére összehívott képviselőház irományai.* 19. k. Pesti Könyvnyomda Rt., Budapest, 1929. 144. Aláírói: Ostor József, Reischl Richárd, Héjj Imre, Kiss István, Tabódy Tibor, Podmaniczky Endre báró, Fráter Jenő, Graefl Jenő, Hodossy Gedeon, Szentlászói Vargha Gábor, Wolff Károly, Viczián István, Simon András, Frey Vilmos, Bodó János, Szilágyi Lajos, Tobler János, Neubauer Ferenc, Mihálffy Vilmos, Flandorffer Ignác, Maróthy László, Kocsán Károly, Szabóky Jenő, Pintér László, Hajós Kálmán, Fábián Béla, Jánossy Gábor, Teleki Tibor gróf, Szapáry Lajos gróf, Huszár Dezső.

ben Balatonfüred, részben a jelen tanulmány által vizsgált korszak időhatárain.

Összegzés

A fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a balatonfüredi fürdő szemszögéből a Balatont mint természeti értéket értelmezzük, részben a fürdő vezetősége, részben a propaganda, részben pedig a fürdővendégek szemszögéből, illetve zárás gyanánt érintsük a Balaton „felemelkedését” a nemzeti kánon értelmezési keretei között. A néhol tétova vizsgálódás tapasztalata tán akként összegezhető, hogy miközben a füredi fürdő vonzereje egyértelműen természeti adottság, a gyógyvíz bázisán épült ki, igazán hatékony vonzerőt akkor tudott kifejteni, amikor a természeti környezettől mindinkább elszakadó városi, polgári réteget tudta megszólítani. Részben a vágyott természetközelség egyes elemeivel, így a tó vizében fürdéssel, másrészt a táj esztétikai élménnyé emelkedésével, de leginkább annak egyfajta illúziójával. Márai Sándor mély cinizmust rejtő sorai kifejezően villantják fel ennek velejét: „Minden esztendőben egyszer, »madarak és fák napján«, kirándultunk a hámosi erdőbe. Ezen a napon illet »szeretni a természetet«. Így nevelődtünk, állítólag az életre.”⁸⁰

A korábbiakhoz mérten tömegesnek nevezhető turizmus ugyanis csak a megfelelő kényelmi keretek kialakítását követően bontakozott ki nagyobb mértékben Füreden, majd az egész Balatonnál, nevezetesen az 1860-as évek közepétől-végétől. A kényelemtől elszakadni nem tudó, de nem is akaró emberek tömegigényének azonban, ahogy hangoztattuk fentebb, része volt, hogy megéljék valamilyen formában a természetbe kiszakadás szépségét. Ennek igénye és határa kinél-kinél máshol húzódott. De Veres Szilárda illúzióromboló sorai meglepően éles kontúrokkal rajzolják ki a természetrajongás és a kényelem viszonyának metszéspontját: „A távolban felhőkbe burkolózik a táj s csak imitt-amott bukkan elő; mindenki felugrik, hogy gyönyörköd-

⁸⁰ MÁRAI Sándor: *Egy polgár vallomása*. Helikon Kiadó, Budapest, 2012.

jék benne. Ekkor jelenti a pincér, hogy felhozta a túrós csuszát. Az én városban lakó költőim ennek már nem tudva ellene állni, mind otthagytak engem a hajó ormán, aki átszellemülten a sok poézistól, dehogy tudtam volna ezt a helyet elhagyni!”⁸¹

Az 1867 után a részben a felbomlott rendi keretek romjain felépülő, de annak hatásaitól még nemzedékeken át kellő distanciát tartani nem tudó, az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között kiépülő modern Magyarország polgári állama egyfelől felfogható gyors ütemű modernizációs kísérletként, másfelől az egyre erősödő nemzeti érzés, a nacionalizmus dominanciáját pártoló nemzetállami törekvések hordozójaként. Ez utóbbi következtében a mind erősebb magyar nemzeti narratívának része lett a Balaton sokszor bizonytalanul értelmezett fogalma is,⁸² sokszor csupán jól hangzó, ám igazából üres közhelyként, egyes szituációkban más és más tartalommal töltve azt meg, adott érdekek mentén. E tartalmak sokszor egymás mellett éltek, így lett a nemzeti értékből egyszersmind az is a Balaton, ami mindig is volt: természeti érték. Amelynek védelme a 20. század elejétől mindinkább nagyobb hangsúlyt kapott: más kérdés, hogy a gyakorlatban ez hogyan, miként, milyen mértékben tudott és tud érvényesülni.

⁸¹ RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: I. m. 42.

⁸² A Balaton fogalmának változására: SCHLEICHER Vera: I. m. 10–20.